

ПРОСТІР ПАМ'ЯТІ: ЕКСПЛІКАЦІЯ ПОНЯТТЯ

Здійснено спробу обґрунтувати використання поняття простору для аналізу пам'яттєвого дискурсу. Зосереджено увагу на теоретичних складових, які становлять основу для розробки концепту простору пам'яті в авторській інтерпретації.

Ключові слова: *простір, пам'ять, спогад, пам'яттєвий дискурс.*

Необхідність аналізу простору пам'яті назріла з огляду на активізацію досліджень пам'яттєвого дискурсу в соціогуманітаристиці. Поняття «простір пам'яті» поки не набуло усталеного змісту та потрібної для повноцінного наукового функціонування термінологічної оперативності. Своєрідною нормою в умовах породженої міждисциплінарної парадигмальності стало використання терміну здебільшого без окреслення сутнісних характеристик поняття чи увиразнення його структурних складових. При цьому, як зауважила Л. Нагорна, «простір пам'яті освоюється не лише істориками і навіть не ними у першу чергу» [11, с. 52]. У майже безмежному міждисциплінарному просторі теорії пам'яті живляться семантичними запозиченнями зі суміжних галузей наукового знання – структуралістської й постструктуралістської соціології, рефлексивної філософії, феноменології, синергетики, герменевтики, культурної антропології, соціальної психології. Відтак іноді навіть при загальновживаній термінології спостерігаються розбіжності її змістовних характеристик.

Водночас термінологічне поле судій пам'яті залишається неусталеним, формується за недостатньої розробленості сучасних науково-методологічних підходів; слабкості належного кореспондування між фундаментальними та спеціальними дослідженнями; обмеженості тематичного спектру наукових розробок та їх дисциплінарної ангажованості; відсутності кореляції між підходами до пам'яттєвого дискурсу, заявлених у різних наукових галузях; некритичності сприйняття зарубіжного досвіду тощо. Відтак з'ясування термінологічної адекватності постає складним завданням для дослідників.

У пропонованій статті здійснено спробу авторської експлікації (тлумачення, пояснення) поняття простору в контексті аналізу пам'яттєвого дискурсу. Мету наукової розвідки вбачаємо у виявленні теоретико-методологічних підходів для осмислення простору пам'яті, окресленні сутнісного навантаження та з'ясуванні архітектоніки смислової конструкції поняття, вивірності поєднання його складових, формуванні образів пам'яті у внутрішній та зовнішній експлікації просторових уявлень тощо. Вважаємо за потрібне зауважити: ми свідомі того, що порушене питання надзвичайно складне й потребує подальшого вивчення з урахуванням напрацювань у різноманітних сферах гуманітарних наук. Пропоноване дослідження є лише спробою артикулювати

робочі положення з набором відповідного інструментарію, що, на нашу думку, дозволить предметніше аналізувати пам'яттєві дискурси. Дослідження задекларованої проблеми фокусується у площині міждисциплінарності, що передбачає історичне, культурологічне, філософське, лінгвістичне, спеціалістське (геофілософське) тощо осмислення та рефлексування. У перспективі можливе нове осмислення поняття та його термінологічне уточнення.

Простір є одним із найважливіших фрагментів картини світу людини та однією з універсальних категорій людського мислення. Він фіксується різними видами знань – мовними й дискурсивними; наділений власними властивостями й характеристиками. Простір експлікується в мові у вигляді номінацій ключових концептів і орієнтаційних метафор.

Метафора простору доволі активно інсталювана у поняттєвий дискурс. Принагідно підкреслимо: уявлення просторової парадигми залежить від наповнення цього простору (інформацією, культурою, освітою, пам'яттю тощо). Відтак спостерігається активне використання терміну в різних смислових групах (дискурсах): інформаційний простір, культурний простір, освітній простір, пам'яттєвий простір тощо). Водночас зазначимо, що всі ці простори (і простір пам'яті зокрема) є частиною єдиного соціокультурного простору, при цьому важливо пам'ятати, що не простір детермінує соціальні процеси, а навпаки. У межах того ж самого соціального простору може існувати кілька просторів пам'яті. Простір пам'яті переструктурується відповідно до заданого дискурсу, мотивів, умов, контексту, ситуації, емоцій, ментальних інтенцій, характеристики подієвого ряду тощо.

Оскільки ключові поняття предметної області досліджень, їх система, завжди визначають також основні напрямки наукового пошуку, постановку пізнавальних завдань, використання наукових підходів і методів, спробуємо задекларувати базові поняття, що дозволять сформулювати уявлення про характерні особливості простору пам'яті. На нашу думку, для опису простору пам'яті та його аналізу ключовими є поняття: простір, пам'ять, спогад, морфологія простору пам'яті, наповнюваність простору, межі простору, організація-деорганізація простору пам'яті, основні напрямки простору пам'яті, трансформація простору пам'яті, її цілі та механізми, місця пам'яті, дистанційованість об'єктів у просторі пам'яті, ізолюваність-зв'язність місць-позицій у просторі пам'яті, взаємодія об'єктів простору пам'яті тощо.

Якщо вивчення пам'яттєвого дискурсу лише проходить стадію оформлення у парадигмальному вимірі студій пам'яті, дослідження категорій простору має глибоку традицію, зокрема у філософії й культурі. Просторові категорії та методологія їх досліджень розроблялися ще Аристотелем, а пізніше знайшли відображення у роботах І. Канта, Ф. Шеллінга, Г. Гегеля та ін. Вивчення фундаментальних основ простору пов'язане з роботами Е. Гуссерля та М. Гайдеггера. Проблеми співвідношення простору й культури репрезентовані у працях Д. Бідні, В. Віндельбандта, В. Гумбольдта, В. Біблера, П. Гуревича, С. Лур'є та ін.

Фундатором просторового аналізу в соціології є Г. Зіммель, який у 1903 р. опублікував спеціальну працю «Соціологія простору» [9]. Поняття сакрального простору впроваджено у роботах Е. Дюркгейма, присвячених дослідженню первісних релігій. У сфері просторової проблематики значна роль належить працям П. Сорокіна [12]. Концепція соціального простору найгрунтовніше розроблена П. Бурдьє [4; 5]. Значний вплив на розвиток просторової парадигми мали концепції П. Флоренського, М. Бахтіна, Ю. Лотмана, Д. Лихачева, В. Топорова, Б. Успенського та ін.

Задекларована проблема вимагає врахування нових методологічних підходів. Зокрема, йдеться про геофілософію, яка намагається відшукати свою «наукову нішу» на стику географії, культурології та філософії; зосереджену переважно на аналізі феноменології географічних образів [11, с. 50]. У контексті порушеного дискурсу слухним видається звернення до розробленої представником французької критичної теорії А. Лефевром «єдиної теорії простору», названої ним спатіологією (spatiology) – дослівно – «опросторовування» [14]. Спатіалізація – це така форма простору, в якій об'єктивується соціальне буття. Сутнісно йдеться про те, що форми, в яких втілюється соціальна активність і матеріальна культура соціуму, розглядаються не в історіцистській парадигмі, не діакронічно, а у просторових формах. Екстраполяція цієї концепції на індивідуальну пам'ять репрезентує у певний спосіб змодельований простір, що відповідає індивідуальності особи.

Розгляд порушеної проблеми можливий також у межах геоспатіалізму (термін Д. Замятіна) – методологічного підходу, який передбачає, що онтологічні статуси просторовості та її образних репрезентацій є невід'ємною складовою будь-якої суспільної чи соціокультурної феноменології. Сутнісно йдеться про те, що певне бачення й відчуття простору локалізується у ментальному плані як «пучок» соціокультурних образів, що подаються як «реальність» [8].

Для обґрунтування подальших міркувань задекларованої проблематики дослідження використаємо підхід представника альтернативної соціальної географії Б. Верлена, який визначає простір не як емпіричне, а як формальне й класифікаторське поняття, «систему координат для фізичних складових дій та означення для проблем і можливостей» [6]. Згідно з твердженням Б. Верлена, сам простір не наділений смыслом, що конститує соціальні факти. Осмисленості він набуває лише за певних соціальних умов у процесі здійснення цілеспрямованих дій.

Слово-концепт «простір» має абстрактне (це властивість матерії, необмежена протяжністю) й конкретне (місце, територія тощо) значення. У словосполученні «простір пам'яті» йдеться про простір як мисленнєву категорію, за допомогою якої людина сприймає/осмислює буття й вибудовує спогади. Простір фіксується різними видами знань – мовними й дискурсивними.

Простір пам'яті є уявним конструктом. Він не відображає дійсність, а моделює фрагменти пам'яттєвого дискурсу, і, навпаки, пам'яттєвий дискурс

створює уявний простір пам'яті. Тобто структура цього простору є своєрідною моделлю відтворення подій, і, навпаки, уявлення простору допомагає відтворити фрагменти пам'яті, сюжетні лінії, постаті.

Композиційне поєднання «простір пам'яті» не зводиться до формального об'єднання двох самостійних понять – «простір» і «пам'ять». У логіко-філософському контексті домінантним смисловим визначенням є пам'ять, водночас «простір» виступає метафорою, що репрезентує збірний (синтезований) образ, якийсь гранично можливий обсяг циркулюючого знання/відомостей (активна інформація) і знання/відомостей, що знаходяться у стані незатребуваності (пасивна інформація). Простір пам'яті наповнюють знаково-символічні ієрархії й пограничні ментальні маркери (при цьому можливі ментальні «провали», «пустоти», «розлами», «тріщини» тощо).

Водночас можна увиразнити дві видові характеристики простору пам'яті: як психологічний феномен індивідуальної/колективної свідомості, що формує різноманітні (іноді суперечливі) образи подій, явищ, емоційного поля тощо; та як структурований фіксований простір, якому надаються пам'яттєві смисли. Відтак простір пам'яті може розглядатися і як відображення реальних подій (реального простору), і як ментальний витвір – результат уяви.

Спираючись на тезу Б. Верлена, пропонуємо розглядати простір пам'яті як систему координат для процесів смислотворення, для умовної локалізації пам'яттєвих смислів. При цьому ми свідомі неоднозначності диференціації джерел пам'яті, варіативності логіки трансляції, врахування контексту формування й відтворення смислообразів пам'яті, єдності чи розривів комунікативного ланцюга тощо. Відтак простір пам'яті формує певну модель дійсності через відображення образів у конкретному форматі. Координатами репрезентованого простору пам'яті є ціннісно-смисловий каркас, що водночас визначає кордони цього простору. Простір передбачає наявність власного центру, своєрідної «точки відліку», відносно якої визначаються характеристики об'єктів у цьому просторі. Окреслення простору пам'яті є своєрідним маркером дихотомії «свій-чужий». Запропонований підхід до простору пам'яті як до координатної системи, у якій здійснюються соціальні дії і яка наділяє ці дії значенням та смислом, на нашу думку, дозволяє наблизитися до розуміння його специфіки.

Каркасом пропонованої конструкції слугують сутнісні характеристики пам'яті. Так, згідно з концепцією Я. Ассмана [3] і М. Хальбвакса [13], пам'ять є носієм соціально сконструйованого минулого. Розглядаючи історію й пам'ять у просторі культури людства, Ю. Лотман наголошував: «Якщо функції історії – все в тій же спробі «подати минуле, яким воно було насправді» (формула стара, але по суті передає прагнення кожного історика), то пам'ять – інструмент мислення в теперішньому, хоча її змістом є минуле... Пам'ять радше можна уявити як генератор, що відтворює минуле знову, як здатність внаслідок певних імпульсів включати генерування уявної реальності, що переноситься свідомістю в минуле» [10, с. 388–389].

Кожен вид пам'яті є продуктом суспільної свідомості. «Строго кажучи, – підкреслює Л. Нагорна, – колективна пам'ять – це своєрідний фантом; у біологічному сенсі її не існує. Коли говорять про соціальну, етнічну, конфесійну чи якусь іншу пам'ять, мають на увазі радше різновиди колективної обумовленості пам'яті, які, кожний по-своєму, фільтрують індивідуальний досвід, виробляючи критерії істинного й хибного» [11, с. 22]. Індивідуальна і комунікативна пам'ять обмежені у часі й просторі і пов'язані з безпосереднім досвідом. Пам'ять в суб'єктивному аспекті – це сукупність знань, набутих особистістю в результаті досвіду, різноманітних взаємодій із природними й техногенними об'єктами, міжособистісного спілкування, трансляції досвіду, рефлексії та саморефлексії. Натомість культурна пам'ять диференційована, інсценована, кодифікована за допомогою символічних і вербальних знаків. Своєрідність культурної пам'яті полягає у створенні й збереженні певного набору символів, аттракторів, які регулюють межі й обсяг культурно-історичних спогадів конкретного народу.

Суб'єктивно сконструйованим є і простір пам'яті. При цьому необхідно зауважити: визначальною є не географічна локалізація у фізичному просторі. Конструювання простору пам'яті не пов'язане із поняттям місця, його наповнюють спогади-образи, які спливають з огляду на заданість алгоритму спогаду (мотивація, емоції, актуалізація, контекст тощо) чи характеру виникнення (спонтанні, цілеспрямовані, ситуативні, нав'язливі). Відтак сутнісним першопопитовхом для розбудови просторових відношень є вихідні позиції моделювання.

Просторові відношення становлять досить складну вибудовану парадигму. Простір пам'яті може бути заданим окремими символічними знаками, на основі яких вибудовуються різноманітні просторові моделі. Кожен новий знак/символ впливає на вже існуючі рівні, змінює композицію їхніх елементів і функціональні характеристики, стає органічною частиною цілого – форматованого пам'яттєвого простору. Характеристика, сприйняття чи транслявання інформаційних потоків залежить від наповненості/глибинності сфери особистісних смислів.

Відтак виходимо на дуальність пам'яті й досвіду. Пам'ять – похідна величина від досвіду, а досвід у різних людей і різних суспільних груп відмінний. Один і той самий досвід, пробуджений у колективних спогадах, у різних людей викликає різні ремінісценції. У процесі пригадування існує проблема первинного й вторинного досвіду. «Завжди виникає питання – хто узагальнює, хто приводить до спільного знаменника й монополізує спогади, хто намагається маніпулювати історичною дійсністю відповідно до сучасних інтересів та різних типів ідеологій» [7, с. 98]. Окрім того, пригадування реанімує спогади; водночас відомо, «якою ненадійною є ціна істинності суб'єктивних спогадів» [7, с. 287], що впливає відповідно на характер моделювання простору пам'яті.

Образи пам'яті не лише залежать від чи породжуються особистими/суспільними інтересами, а й одночасно спонукають до переформатування

простору пам'яті. Останній можна структурувати по-різному, зокрема виходячи зі заданості чи мети, мотивації чи необхідності вирішення завдань тощо. Просторові уявлення залежать і формуються відповідно до різноманітних у онтологічному плані дискурсів, які формуються й розвиваються у різних цивілізаційних і соціокультурних часах. При цьому варто враховувати, що простір пам'яті із плином часу підлягає зміні, як переформатовується й акцентуація образу події (явища, постаті, місця тощо) та сама трансляція спогаду. З огляду на ментальний вимір можна передбачити хаотичність чи слабку впорядкованість структурування простору пам'яті.

Просторова диференціація відтворення пам'яттєвих образів виявляється через посередництво трансляції інформації у конкретному смисловому форматі. При цьому репрезентовані символи є відображенням «внутрішнього світу особистості» (Д. Леонтьєв), що формується на основі унікального індивідуального досвіду, інтегрованого у біографічній пам'яті і включеного до простору соціокультурних значень і смислів.

Простір пам'яті можна розглядати як суб'єктивну символічну реальність, як символічний культурний код, що репрезентує ціннісно-смислові пам'яттєві орієнтації суб'єкта (індивіда чи колективу). У цьому сенсі йдеться про простір пам'яті як ідеальне, а не матеріальне утворення.

Простір пам'яті може сприйматися як конструювання моделі, а може слугувати образним окресленням певних рамок культури, політики, освіти, мистецтва тощо, виступаючи як дискурс. На відміну від інших просторів, простір пам'яті конструється обставинами, часом, місцем, емоціями, особистістю тощо. Водночас простір пам'яті можна розглядати як комплексну модель не лише одного векторально-спрямованого й вибудованого поля, а множинності уявних світів, кожен із яких зі своїми дискурсивними зразками й соціокультурними характеристиками. За образним визначенням російських дослідників Д. Андрєєва й Г. Бордюгова, «простір пам'яті є адресною фокусованою актуалізацією минулого для потреб сучасного» [1, с. 7].

Трансформація простору пам'яті – це перетворення його основних властивостей (протяжність, стиснутість, організація/дезорганізація тощо) на основі зміни його елементів/образів, зв'язку між ними. Трансформацію простору пам'яті спричинюють зміни суспільно-політичного, економічного, культурного характеру, переформатування ціннісної парадигми суспільства, впливи зовнішніх чи загальноцивілізаційних чинників. При цьому простір пам'яті, як і будь-який простір, є обмеженим. Принагідно зауважимо, що кожного разу міра трансформації, як і обсяг зафіксованого, буде іншою, тому фіксація цього простору є умовною.

Відзначимо також дуальність конструкту: простір пам'яті породжує внутрішні смисли (образи, що відтворюються, набувають смислів, вмонтовуються, вибудовують простір пам'яті), при цьому й сам конструється з певних смислів/смислообразів.

Морфологічні характеристики простору пам'яті значною мірою фрагментовані. Наповнення простору пам'яті залежить від мотивації, досвіду, мети, емоцій, регіональних відмінностей, домінуючих цінностей, механізмів і засобів формування, позитивних чи негативних характеристик спогадів.

Стиль і форма репрезентації пам'яттєвого простору обумовлена багатьма чинниками. На кожному новому етапі розвитку модуси часу, а також статус, вік, стиль мислення співтовариства, до якого належить той чи інший дієвець, мета, мотиви тощо, диктують нові проєкції. До того ж суттєвим є врахування не лише пріоритетних векторів, але й згасання чи витіснення пам'яттєвих смислів і їх впливу на архітектоніку простору пам'яті. Простір пам'яті можна потрактовувати як складний семіотичний механізм з безліччю кодів, різноструктурованих і гетерогенних, різних культурних та часових рівнів. Коло-риту просторові пам'яті надає персоналізація.

Таким чином, простір пам'яті постає як образна фіксація пам'яттєвих смислів, як орієнтаційна метафорична модель, один із кодів пам'яттєвого дискурсу. У фокусі простору пам'яті опиняється відрефлектований образ, своєрідна інтерпретаційна модель. Простір пам'яті є багатовимірним. Характер його визначається заданістю, спрямованістю, метою, мотивацією, контекстом тощо.

Простір пам'яті – ціннісно-наповнений пласт культурної спадщини, який відображає засвоєння, запам'ятовування та відтворення минулого досвіду в системі образів. Архітектоніка простору пам'яті не є сталою. Існування простору пам'яті є прихованим, тобто виявляється лише за умов активізації пам'яттєвого дискурсу. Простір пам'яті (як культурний код) формує/конструює смислове навантаження, що дозволяє скласти уявлення про характер епохи, події, життя особи тощо. Простір пам'яті може стати генератором нової інформації (завдяки породженню нових смислів у ретрансльованій картині минулого досвіду). Особливість простору пам'яті полягає у можливості минулого синхронізуватися із теперішнім, хоча й у часовій ретроспекції. Простір пам'яті покликаний маркувати символічні місця пам'яті спільноти, сакральні місця та зберігати внутрішню цілісність суспільства.

Список використаних джерел:

1. Андреев Д. А. Пространство памяти: Великая Победа и власть / Упор. Д. А. Андреев, Г. А. Бордюгов. – Серия: «АИРО – научные доклады и дискусии. Темы для XXI века». – Вып. 19. – М., 2005.
2. Ассман А. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті. – Серія: «Зміна парадигми». – Вип. 15. – К.: Ніка-Центр, 2012. – 440 с.
3. Ассман Я. Культурная память. Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 368 с.
4. Бурдые П. Социология социального пространства / Под. ред. А. Шматко. – СПб.: Алетейя; М.: Ин-т эксперим. социологии, 2005. – 288 с. – (Gallicinium).

5. Бурдые П. Социальное пространство: поля и практики / Под. ред. Н. А. Шматко. – СПб.: Алетейя; М.: Ин-т эксперим. социологии 2005. – 576 с. – (Gallcinium).
6. Верлен Б. Общество, действие и пространство. Альтернативная социальная география / Бенно Верлен // Социологическое обозрение. – 2001. – Т. 1. – № 2. – С. 26–47.
7. Гросс М. Основные тенденции развития западной историографии в последней четверти XX – начале XXI столетия / М. Гросс // Общественные науки и современность. – 2011. – № 4.
8. Замятин Д. Геоспациализм: онтологическая динамика пространственных образов / Д. Замятин // Социологическое обозрение. – 2011. – Т. 10. – № 3. – С. 21–28.
9. Зиммель Г. Социальная дифференциация. Социологические и психологические исследования / Георг Зиммель // Зиммель Г. Избранное. – Т. 2: Созерцание жизни. – М.: Юрист, 1996. – (Лики культуры). – С. 301–465.
10. Лотман Ю. Внутри мыслящих миров. – Семиосфера. – СПб.: Искусство-СПБ, 2010. – С. 150–399.
11. Нагорна Л. Історична пам'ять: Теорії, дискурси, рефлексії. – К.: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2012. – 328 с.
12. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество / Под. ред. А. Ю. Соколова. – М.: Политиздат, 1992. – 542 с.
13. Хальбвакс М. Социальные рамки памяти. – М.: Новое издательство, 2007. – 348 с.
14. Lefebvre H. The Production of Space / H. Lefebvre H. – Oxford: Blackwell, 1991. – 454 p.

Киридон А. Н. Пространство памяти: экспликация понятия

Предпринята попытка обосновать использование понятия пространства для анализа дискурса памяти. Сосредоточено внимание на теоретических составляющих, которые являются основанием для разработки концепта пространства памяти в авторской интерпретации.

Ключевые слова: пространство, память, воспоминание, дискурс памяти.

Kyrydon A. M. The space of memory: explication of concept

In this paper we attempt to justify the use of the concept of space for the analysis of discourse memory. Attention is concentrated on the theoretical components that form the basis for developing the concept of memory space in the author's interpretation

Keywords: space, memory, memories, memory discourse.